

Георгій Папакін

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА СКЛАДОВА НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

Наукова спадщина видатного українського вченого зі світовим ім'ям Омеляна Прицака, поза сумнівом, є винятковим феноменом. Його ґрунтовні праці та розвідки з широкого поля сходознавства (тюркології, алтаїстики), юдаїки, української, євразійської й всесвітньої історії за величезний хронологічний період, мовознавства та лінгвістики базувалися насамперед на виявленні, дослідженні та інтерпретації різноманітних джерел. Саме на уважному дослідженні, прочитанні, в багатьох випадках першому введенні до наукового обігу величезної джерельної бази ґрунтуються всі без винятку оригінальні наукові гіпотези, теорії, спостереження, висновки, що їх сформулював академік упродовж довгого творчого життя.

Більш того, можна прямо стверджувати, що джерелознавча складова була суттєвим елементом його історіософії. За зізнанням самого Прицака, його серце, попри справжню закоханість у тюркологію і східний світ загалом, тяжіло до іншого. Цілком очевидно, що цим іншим з 1968 р. стало дослідження української та східноєвропейської історії на підставі вивчення першоджерел за власною методологією.

Міцне джерелознавче підґрунтя було засадничою рисою вже першої наукової розвідки О. Прицака. Студент Львівського університету присвятив її історії роду гетьмана всієї України та військ козацьких Павла Скоропадського. Попри молодість автора (на той момент йому виповнилося 19 років), праця мала надзвичайне наукове значення. Можна констатувати, що вона перебуває у суспільно-науковому обігу вже понад 80 років. Адже перша публікація 1938 р. відбулася на шпальтах львівської газети «Нова зоря», того саме року – в ювілейному гетьманському збірнику «За велич нації»¹.

¹ Прицак О. Рід Скоропадських (історично-генеальогічна студія). *За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави*. Львів, 1938. С. 50–68.

Остання за часом – на шпальтах київської газети «День» 2018 року. Водночас її було видруковано в збірнику «Аве», підготовленому редакцією газети².

Причина такого довголіття й непересічного значення розвідки молодого О. Прицака, окрім очевидної талановитості автора, полягає у тому корпусі джерел, що було використано ним для розкриття ролі роду Скоропадських в історії України. Серед них, як вказує Т. Сидорчук, «широкий масив джерел та історіографічних праць українських, російських, шведських дослідників XVIII–XIX ст. та своїх сучасників – В. Липинського, Д. Дорошенка, Т. Коструби, І. Борщака, Д. Яворницького, М. Андрусика, В. Заїкіна»³. Отже, студент Прицак уже в одній із перших своїх наукових праць глибоко занурився у первинні та вторинні джерела, опрацював відомі йому книгозбірні та архіви у Львові, у тому числі (за порадою самого гетьмана) Бібліотеку Оссолінських, де зберігалися родинні портрети Скоропадських, рукописи з інформацією щодо історії роду. Він отримав також від гетьмана копію генеалогічних таблиць родів Скоропадських і Дурново, складених дружиною Павла Скоропадського – Олександрою, уродженою Дурново (нині оригінал цих таблиць зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ)⁴. Варто зазначити і той факт, що поряд із первинними писемними та історіографічними джерелами молодий науковець використав за порадою Павла Скоропадського також візуальні (портрети).

Такий міцний джерелознавчий підмуток мали і всі наступні праці Прицака. Слід згадати, що сам він називав себе «репрезентантом т. зв. “документальної школи” історіографії»⁵, маючи на увазі київську школу В. Антоновича. Прицак простежив п’ять її генерацій: «Гарвардський центр українських студій, або Гарвардська українська школа є дальшим етапом розвитку тієї самої української документальної школи, яка після 40-літнього підготування постала

² Те саме. *Ave. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського* / за заг. ред. Л. Івшині. Київ : Українська прес-група, 2018. С. 98–115.

³ Сидорчук Т. Павло Скоропадський та Омелян Прицак: до історії взаємостосунків та співпраці. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2018. № 21/22. С. 532.

⁴ Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1216, оп. 3, спр. 2, арк. 1–50.

⁵ Прицак О. Мій шлях історика. Прицак О. *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. Київ ; Кембрідж, 1991. С. 62.

в Києві наприкінці 70-их років XIX стол. і поширилася опісля на Харків (Багалій), Одесу (Слабченко) і Львів (Грушевський, Крип'якевич), при чому при специфічних винятково сприятливих об'єктивних обставинах в рр. 1894–1914 львівська галузь школи під керівництвом Михайла Грушевського досягла особливого розквіту. Тепер українська документальна школа знайшла собі батьківщину на цьому континенті, в Гарвардському університеті. Це вже її п'ята генерація»⁶. Власну загальну методологію історичних досліджень Прицак означив так: «структурально-функціональна теорія історичної візії на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів у структурах закінчених історичних циклів»⁷.

Варто окреслити роль і місце джерел у творчій спадщині Прицака на прикладі одного з монументальніших досліджень академіка – багатомовної монографії «Походження Русі», на жаль, так і не завершеної автором. Друком вийшло всього два томи, причому перший – англійською⁸ та українською мовами, другий – лише українською. Вони повністю побудовані на скандинавських джерелах, які з погляду їхнього значення для історії ранньосередньовічної Русі до того комплексно не досліджувалися.

Перший том було цілком присвячено аналізу складових давньоскандинавської інтелектуальної творчості: поетичним міфам, поезії скальдів, рунічним написам, тогочасній історичній та географічній літературі, хронікам та літописам. У передмові до українського видання праці академік чітко сформулював своє *sredo*: він розглядав проблему походження Русі «на базі цілісного аналізу усіх відносних джерел, без огляду на мову, якою вони написані». І далі: «Оскільки до того часу деякі основні джерела, головню писані давньоскандинавською, арабською або перською мовами, були доступні історикам тільки у перекладах, основна увага автора була спрямована на всебічне філологічно-історичне вивчення кожного тексту, причому дуже важливим було розуміти семантику даних відповідного джерела в його оригінальній мові»⁹.

⁶ Його ж. Чому Катедри Українознавства у Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). Кембрідж ; Нью-Йорк, 1973. С. 106.

⁷ Його ж. Мій шлях історика. С. 74.

⁸ Pritsak O. *The Origin of Rus'*. Vol. I. *Old Scandinavian Sources other than the Sagas*. Cambridge, Mass., 1981.

⁹ Прицак О. Походження Русі: стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag) / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. Т. 1. Київ : АТ Оберіг, 1997. С. 25.

Цілоком слушно академік критикував своїх колег-істориків за вибірковість у студюванні джерел, підкреслюючи необхідність об'єктивного і всеохопного їхнього дослідження: «Науковці, які мають справу з ранніми періодами східноєвропейської історії, дуже часто обмежуються у своїх дослідженнях лише фрагментами джерел з цього питання. Таке хрестоматійне знання уривків, часто взятих лише з перекладів (особливо це стосується скандинавських і мусульманських джерел), поступово запанувало в науці. Розуміння походження джерел, їхньої семантики та *Zeitgeist* (дух часу. – Г. П.) підмінюються конструкціями, що відбивають смаки і політичні вірування власне дослідників і запасаються даними німих дисциплін, таких як археологія, пристосовуючи їхні дані до своєї теорії. Однак, оскільки історія як наукова дисципліна спирається на джерела писемні, я почав своє дослідження з усіх першоджерел. Девіз *Ad fontes*, як бачиться, поставив на часі вивчення всіх матеріалів, що стосуються дослідження проблем, мовою оригіналу, враховуючи історіографічне підґрунтя і походження кожного окремого звідомлення»¹⁰. В іншому місці цієї ж праці автор справедливо вказував на наслідки неуваги до джерел або їх фрагментарного трактування: «...досконалу методологію історики в своїх суперечках дуже часто підміняли політичними (чи патріотичними) підходами; вони мали обмежені знання світової історії і упереджено ставилися до використання джерел. Працю такого історика можна порівняти з роботою мозаїста, який намагається скласти цілісну мозаїку з різноманітних шматочків. Він також дуже часто відкидає семантику оригіналу, покладаючись на переклади, замість дослідження джерел і культур, звідки їх узято»¹¹.

На відміну від таких істориків, О. Прицак розпочав свою працю над цією темою з досконалого вивчення давніх і сучасних скандинавських мов. У своїй автобіографії академік писав: «Праця затяглася – я мусів вивчити старо-ісландську мову, навчитися вживати наукову літературу новими скандинавськими мовами і т. д.»¹².

Прицак цілоком позитивно розв'язував важливу методологічну проблему джерелознавства, яку варто сформулювати так: можли-

¹⁰ Прицак О. Походження Русі: стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). С. 32.

¹¹ Там само. С. 71.

¹² Прицак О. Мій шлях історика. С. 74.

вості використання, значення поезії та міфу як повноцінного історичного джерела. Він привернув увагу до необхідності не лише прочитання, а декодування міфічно-епічних творів, що містять важливу інформацію про початковий період історії Русі. Своєю працею вчений довів можливість виокремлення надзвичайно змістовних відомостей з «Едди», «Беовульфа», «Відсіт», «Битви під Фіннсбургом» та інших ранньосередньовічних поетичних текстів. При тому автор наголошував на специфічності свого дослідницького методу: «...використання літературної продукції як історичного джерела вимагає відповідної методології»¹³. Цю тему він розвинув також в останній своїй праці, де висунув оригінальну гіпотезу щодо авторства «Слова о полку Ігоревім». Прицак підкреслив, що автор поеми – митець, а не історик, і тому вільний був припуститися деяких хронологічних зміщень. Одне із таких порушень хронології академік помітив у характеристиці галицького володаря Ярослава Осмомисла, який 1189 р. долучив свій військовий контингент до війська Фрідріха I Барбаросси для участі у Третньому хрестовому поході. Саме це, на думку Прицака, зафіксовано в «золотому слові» Святослава Всеволодовича поеми згадкою про стріляння «салтанів за морем»¹⁴.

Важливою джерелознавчою складовою наукової спадщини вченого, і це продемонстровано у «Походженні Русі», є прискіпливий історико-лінгвістичний аналіз. Це був виразний наслідок філологічних захоплень молодого дослідника, нав'язаних ще в 1940-х роках професором Гансом Шедером. В автобіографії Прицак зазначав: «Шедер мене переконав, що історик середньовіччя – а таким я тепер ставав, хоч в центрі моєї уваги не була виключно Україна, а й Середня Азія з її пів-кочовими імперіями – мусить бути разом філологом. Бо тільки уважний філологічний аналіз джерела відкриває – навіть якщо на невеликі фрагменти – код думок тих, хто залишили свої писані свідоцтва. А крім того – сама мова є дуже важне джерело для пізнання оригінальності даної культурно-політичної спільності»¹⁵.

У праці «Походження Русі» він уважно проаналізував вживання окремих визначальних термінів та словосполук у різних мовах і на різних територіях. Наприклад, Прицак здійснив блискуче опрацювання історичної практики використання терміна «Ros, Rus,

¹³ Його ж. Походження Русі. Т. 1. С. 106.

¹⁴ Його ж. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». Київ, 2008. С. 54, 60, прим. 22.

¹⁵ Прицак О. Мій шлях історика. С. 73.

Ruzz» та ін. у грецьких, латиномовних, давньогерманських, староскандинавських писемних пам'ятках IX–XIII ст. З цього можна зробити однозначний висновок: учений уважав саму мову пам'яток не менш важливим джерелом, ніж тексти історичних хронік.

Постає закономірне запитання: який саме з численних типів і видів джерел академік уважав за основний. Адже на його адресу висловлювалися звинувачення в ігноруванні археологічних джерел доби раннього середньовіччя. Зокрема, в одній із недавніх розвідок стверджувалося: «О. Прицак, як правило, відмовлявся від вивчення археологічних джерел, вважаючи, що між ними та письмовими пам'ятками існує надто велика прірва, яка позбавляє достовірності археологічні твердження»¹⁶. У цьому є певна доля істини, адже у передмові до «Походження Русі» академік назвав археологію «німою наукою», нездатною надати достовірної інформації щодо перших століть середньовічної Русі¹⁷. Але неможливо звинувачувати його у повному нехтуванні речовими, візуальними, усними джерелами. Важливим свідченням цього стала англomовна праця вченого з метрології й монетної системи раннього західноєвразійського середньовіччя, в тому числі руської. Прицак торкався метрологічних і нумізматичних проблем VII–IX ст., порушуючи питання значення цих видів історичних джерел для розкриття важливих історичних процесів раннього середньовіччя. У передмові до праці він підкреслив, що потребував саме такого дослідження насамперед для формулювання своїх засад вивчення походження Русі¹⁸. Отже, речові (нумізматичні) джерела, сама метрологія, вживання певних стандартів ваги монет він уважав важливою складовою загальної джерельної бази цієї теми. Без опрацювання такого джерельного комплексу Прицак не міг підступитися до своєї головної теми.

Поza увагою вченого не залишилися також сфрагістичні джерела. Так, з аналізу печатки короля Юрія I Львовича (1300–1315, коронований 1307) учений робить суттєвий висновок щодо різного

¹⁶ Федорів І. Участь Омеляна Прицака у славістичних дискурсах другої третини XX – початку XXI ст. *Україна – Європа – Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. 2016. № 17 (33). С. 296.

¹⁷ Прицак О. Походження Русі. Т. 1. С. 97.

¹⁸ Pritsak O. *The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems. Two Studies in Western Eurasian Metrology and Numismatics in the Seventh to Eleventh Centuries*. Cambridge, Mass., 1998. P. XI.

статусу Галичини і Волині: «Як володар Галичини він названий *Rex Russie*, але як князя волинського печатка окреслює його *Princeps Ladimerie*. З цього ясно, що поняття Русь було поєднане з концепцією королівства (*regnum*), тоді як *Ladimeria* (Володимирія тобто Волинь) з поняттям аполітичної землі (*terra*) або удільного князівства»¹⁹.

З цього випливає закономірний висновок: учений трактував засадничче поняття своєї джерелознавчої методології – «писемні джерела» – дуже широко. Фактично в науковій концепції Прицака воно нічим не обмежувалося. Під «писемними джерелами» розумілося все, що було колись зафіксовано на папері чи пергамені, в камені, монетах або в інший спосіб. Джерелом для нього було абсолютно все, з чого можна отримати вірогідну інформацію. Це стосувалося, як бачимо, генеалогії, метрології. В одній зі статей ученого навіть «відносну хронологію» скандинавських саг було визначено як історичне джерело²⁰. Цей список можна продовжувати.

Писемні джерела саме в такому надзвичайно широкому розумінні, віддзеркалена в них суттєва інформація слугувала академікові за основний підмурок усіх його досліджень. Як ретельний зодчий, Прицак вибудовував на них всі свої наукові висновки та гіпотези. Вчений однозначно і авторитетно декларував: «Історія починається – я наголошую на слові починається – з писемних джерел»²¹. Для нього це була принципово важлива концепційна і методологічна декларація.

Дослідник виробив власний підхід до наявних, проте не достеменних і суттєво замулених часом першоджерел. Видатний історик і сходознавець Я. Дашкевич, який близько знав ученого, зазначав: «О. Прицак випрацював власний метод наукового пізнання. В плані вивчення історії він опирався на безпосереднє вивчення

¹⁹ Прицак О. Вступ. *Староруські київські і Галицько-Волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодинський) / Гарвардська бібліотека давнього українського письменства*. Т. VIII. *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyn's'kyj (Pogodin) Codices* (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Vol. VIII). Harvard University Press, 1990. С. LV.

²⁰ Pritsak O. On the Chronology of Óláfr Tryggvason and Volodimer the Great: The Saga's Relative Chronology as a Historical Source. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. XVI. No. 1–2. June 1992. P. 7–36.

²¹ Прицак О. Походження Русі. Т. 1. С. 72.

джерел та індивідуальну, питому для нього, їхню інтерпретацію й коректування»²².

Окремої згадки варті критерії відбору джерел, що ставали основою дослідження. Пріцак зазначав: «Критерієм відбору історичного джерела була його здатність сприяти розумінню читачем структури, природи, походження й типу джерел давньоскандинавської традиції, що належать до даної проблеми»²³. Він окреслив вичерпний перелік таких скандинавських джерел для історії ранньосередньовічної Русі: еддичну поезію, поезію скальдів, рунічні написи, географічну літературу, зведення законів, аннали і хроніки; у другому томі – виключно ісландські саги. Вчений визначав їх як продукт «особливого культурного середовища» з власними завданнями. Це спонукало його проаналізувати «давньоскандинавську традицію в усій її повноті, аби з'ясувати її обсяг і характер»²⁴.

Особливу увагу було звернено на рунічні епіграфічні пам'ятки, що поєднували в собі питомі ознаки речових та писемних джерел. Пріцак окреслював їхнє подвійне значення: «Рунічні написи з поетичного погляду є виключно маргінальними, однак для історика вони є першорядним джерелом завдяки тому, що це – автентичні оригінальні свідоцтва»²⁵. Він бачив також сильні і слабкі сторони таких пам'яток. До перших віднесене те, вони «є єдиним з доступних тогочасних писемних джерел із Скандинавії й у переважній більшості випадків зберегли свою первинну форму»²⁶, а також прив'язка до конкретної місцевості, наведення імен конкретних осіб. За такими написами Пріцак склав окремий додаток до праці – «Рунічний вікінгівсько-варязький “Хто є хто”» на 1266 осіб. До істотних вад такого типу джерел, за академіком, належала їхня стислість, шаблонність написів, проблеми з датуванням. Але рунічні написи надають винятково важливу інформацію про скандинавське суспільство того часу, його соціальну стратифікацію, форми життя та діяльності його членів, ідеологію, нарешті – про походи та експедиції, в тому числі на територію сучасної України.

---

²² Дашкевич Я. Омелян Пріцак. Життя і творчість – творчість і життя. *Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики (Пам'яті Омеляна Пріцака)*. Київ : НаУКМА, 2010. С. 7.

²³ Пріцак О. Походження Русі. Т. 1. С. 164.

²⁴ Там само. С. 588.

²⁵ Там само. С. 117.

²⁶ Там само. С. 349.

Варто навести кілька думок Пріцака, які, на мій погляд, яскраво визначають місце джерел в його історичних студіях, окреслюють його підходи до їхнього аналізу. Суть авторського методу полягала не в традиційному пошуку в джерелах відповідей на всі дослідницькі питання, а в формулюванні до них запитань, здатних підвести до справжніх відповідей.

Зокрема, академік писав: «Завдання сучасного дослідника полягає в тому, щоб зрозуміти перспективу самого джерела і виділити те, що воно може додати до історії. Історик мусить знайти шлях до того, аби в разі необхідності вміти перенести інформацію джерела з одного способу мислення в інший – з міфічного в епічний, з епічного в історичний тощо»²⁷. І найголовніша, на мій погляд, така методологічна настанова, що окреслює його творчий підхід до джерел: «Документальний матеріал служить не для того, щоб дати ясні відповіді на всі апіорні запитання науковця, а, скоріше, щоб забезпечити його підґрунтям для постановки правильних запитань, тобто таких, що підводять до науково доказових відповідей»²⁸.

В іншій праці академік вказував як на місце історичних джерел у побудові наукових концепцій, так і на методологію їхнього дослідження: «Історик будує свої наукові концепції на базі інформацій, які він дістає від свідків. Тут хочу подати три характерні ознаки, які історик очікує від свідка. По-перше, свідок повинен бути учасником описуваних ним подій. По-друге, свідок повинен мати добру інформацію про подію. Третя ознака — свідок повинен бути правдомовним, і тому історик мусить перевірити правдивість його інформації на основі інших свідчень.

У новій історіографії, а спеціально французької історичної школи “Анналів”, наприклад у Марка Блока, знаходимо ствердження, що свідки, як сучасні, так і давніші, не люблять самі говорити, так що історик, знаючи дану епоху, повинен примусити свідка говорити, навіть те, що той не хотів би сказати»²⁹. Отже, вчений наголошував, що джерела насамперед повинні походити з тієї епохи, бути точними і правдивими, а найважливіше завдання дослідника – вміти сформулювати запитання до них.

Оригінальними стали підходи Пріцака до руських середньовічних літописів, які також потрапили до кола проаналізованих ним

²⁷ Там само. С. 222.

²⁸ Там само. С. 591.

²⁹ Пріцак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». С. 157.

історичних джерел. Науковець прискіпливо розглядав їхні тексти, виявляв ті місця, де очевидно для нього була робота пізнішого редактора, створював власний варіант, найлогічніший, на його думку. Наприклад, щодо хрестоматійних угод руських князів із Константинополем він зазначав їх комбіноване походження: «Це, очевидно, сталося тому, що автор ПВА (Повість временних літ. – Г. П.) знайшов у княжому архіві, окрім трьох датованих повних текстів договорів Русі з Візантією (Олега, 911 р.; Ігоря, 944 р.; Святослава, 971 р.), ще чотири недатовані тексти — дві частини № 1, розглянутий вище № 2 і № 3. Вирішивши, що всі ці чотири недатовані тексти пов'язані з однією центральною подією, він прив'язав їх до походу Олега Віщого і в такий спосіб уклав послідовність текстів, відкритих у ПВА»³⁰. Отже, фактично Прицак відмовив цим літописам у статусі першоджерела, слушно підкреслюючи їх вторинне походження. В його очах вони були творами руських книжників і монахів, які з'єднували «різні джерела в одну оповідь, не зважаючи на їхню несумісність». Академік зауважував далі: «Автор поєднав матеріали як писемних, так і усних джерел; писемні джерела були документами, що стосувалися угод з Візантією, в той час як усні склалися з епічних пісень із словенсько-новгородської версії саги про героя Гельгі/Олега і спиралися – як того й можна було чекати в Новгороді – на переважно данські традиції. Великий князь Руський Олег був персонажем писемних документів; історична сага оспівувала Олега Віщого. Але оскільки обидва носили ім'я Олег, то автор ПВА виснував, що вони були однією особою, і саме так їх сприйняв. У такий спосіб і з'явився монтаж, що й досі вводить у оману істориків»³¹.

Водночас О. Прицак уважав літописи важливим писемним джерелом для наступної доби української історії, починаючи з другої половини XI ст. Про це свідчить його передмова до виданих у «Гарвардській бібліотеці давнього українського письменства» т. зв. Хлебніковського та Погодінського списків київських літописів. Прикметно, що сам академік називав їх не цими пізнішими іменами, а властивими українськими: відповідно Острозьким списком і списком Четвертинського. Прицак вивів історію обох списків Іпатського зводу, який він уважав «відредагований для галицько-волинського великого князя Мстислава Даниловича (1289–1307)».

³⁰ Його ж. Походження Русі. Т. 1. С. 204.

³¹ Там само. С. 208.

На відміну від нього, північний (Владимирсько-Ростовський-Тверський), названий Лаврентіївським, «призначався для Владимирського (на Клязьмі) великого князя Михайла Ярославича тверського (1285–1319)»³². Характеризуючи літописи як «відкриті» тексти, Пріцак наголошував на відсутності у середньовічній руській культурі концепції авторства та канонічності тексту. Отже, «кожен переписувач (а ми не можемо знати скільки поколінь переписувачів над ними працювало) міг міняти слова в неканонічних текстах, пропускати або додавати власний “історичний” матеріал»³³. Він також розкриває зміст двох взаємодоповнювальних методів дослідження таких «відкритих» текстів: аналіз варіантів відповідно до схеми рукописів, і намагання надати історико-ідеологічну оцінку наявних у тексті даних. Свій метод дослідження літописів як історичного джерела Пріцак визначив так: аналіз і реконструкція історії окремих складових частин літопису (у тому числі з’ясування, якими джерелами користувалися автори); виявлення особистого внеску авторів та редакторів; оцінювання історичної вірогідності наявних у літопису відомостей.

Другий том «Походження Русі» спеціально досліджував ісландські саги як джерело з історії ранньосередньовічної Русі³⁴. У ґрунтовній праці не тільки проаналізовано весь комплекс цих специфічних скандинавських пам’яток. Автор навіть розкрив методологію створення саг, дуже специфічну за абсолютною відсутністю в Ісландії жодних стародавніх писемних документів. Він підкреслював, що один із їхніх творців, Арі Торгільссон, «мав звичку знаходити свідків – очевидців досліджуваних ним подій і їхні свідчення брати до уваги лише тоді, коли він їх критично перевірить»³⁵. Так само як одне з джерел творення саг використовувалися окремі строфи поезії скальдів. Пріцак докладно простежив шлях зародження й побутування саг як прозових творів (до того скандинавська

³² Пріцак О. Вступ. *Староруські київські і Галицько-Волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодинський) / Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Т. VIII. The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) Codices (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Vol. VIII). Harvard University Press, 1990. С. XLII.*

³³ Там само. С. XLIII.

³⁴ Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. Т. 2. Київ : Вид. Оберіг, 2003. 1306 с.

³⁵ Там само. С. 38.

літературна творчість була виключно поетичною), їхні складові частини (родоводи, географічні дані, оповідки та короткі історії), роль церкви та священників, і на підставі цього сформулював значення саг як автентичного історичного джерела. Зокрема, аналізуючи т. зв. «королівські саги», академік зазначив: «Дуже багатий джерельний матеріал по Східній Європі, який міститься в сагах про королів Норвегії, стосується епохи, що починається в 30-ті рр. IX ст. і триває до 60-х рр. XIII ст. Ці дані належать до династичної, політичної, військової, економічної, юридично-урядової та релігійної сфер»³⁶.

Разом з тим, Прицак постійно підкреслював, що саги ніколи не були історичною хронікою певних подій періоду становлення Русі, ані художніми додатками до руських літописів. Їхнє єдине завдання полягало в яскравому описі діянь та пригод скандинавських героїв. З усіма подробицями їхні творці викладали все, що слугувало цій меті. Решта історичних фактів були для них неважливими. Тому, закликав академік, не слід шукати в сагах того, чого там не могло бути, а саме – об'єктивного опису історичних подій. Спершу треба зрозуміти структуру й особливості такого складного джерела. Тільки тоді його дослідження може стати перспективним, а інформація, закодована в ньому, – точною. При тому автор наголошував на специфічності свого дослідницького методу: «...використання літературної продукції як історичного джерела вимагає відповідної методології»³⁷. І така методологія розкривається за уважного прочитання «Походження Русі».

На жаль, світ так і не побачили два заплановані наступні томи, присвячені східним, ісламським (т. 3) та візантійським, латинським і руським джерелам (т. 4), а також два завершальні томи, названі самим Прицаком аналітичними. Вони мали слугувати підсумком титанічної праці з опрацювання повного універсуму джерел з історії походження Русі.

Привертає увагу і такий суттєвий елемент специфічної методології науковця, як намагання зрозуміти нематеріальний вимір джерел. Прицак називав різні його аспекти («дух часу», «код думок», «ментальність»). Але очевидно, що він убачав можливість виявлення

---

³⁶ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. Т. 2. Київ : Вид. Оберіг, 2003. С. 145.

³⁷ Прицак О. Походження Русі. Т. 1. С. 106.

такого нематеріального, проте дуже важливого вмісту джерел лише з безпосереднього їхнього дослідження мовою оригіналу, а не в чужих перекладах. Можна навіть стверджувати, що він зачіпав проблему ментального аналізу джерела, говорив про спонукальні мотиви, які керували автором.

Отже, академік упевнено вважав звернення до першоджерел, використання нових підходів та власної методології їх дослідження єдиним надійним способом розв'язання багатьох наукових проблем, що мають історію довжиною не в одне століття.

Досить згадати працю про «Слово о полку Ігоревім», що побачила світ, на жаль, уже після смерті академіка³⁸. Там ішлося, зокрема, про такі особливості історичних джерел, створених у XII ст., як участь володарів – учасників певних подій у створенні літописного оповідання про них або відповідних саг (для Скандинавії). Такі государі (імператор Священної Римської імперії Фрідріх I Барбаросса, французькі королі Людовик VI та Людовик VII, норвезький король Сверрір Сігурдорсон, чернігівський князь Ігор Святославич) ставали інформаторами або редакторами літописів³⁹. У такий спосіб джерело набувало додаткової верифікації та навіть персоніфікації.

У цій самій праці Пріцак наполягав на надзвичайній важливості текстологічного аналізу джерела. В його творчому арсеналі був і такий прийом: ставитися до «Слова» перш за все як до історичного документа, забути всю дискусію щодо його походження, автентичності чи фальшування. Він писав: «Коли ми досліджуємо нове історичне джерело, що дійшло до нас не в оригіналі, а тільки в друкованій копії, ми мусимо довіряти внутрішньому текстуальному аналізу, якщо ми намагаємося встановити дату його походження»⁴⁰. Гіпотеза Пріцака щодо автора «Слова», яким він уважав відомого галицького боярина Володислава Кормильчича, має не менше, а подекуди і більше право на існування, ніж, наприклад, думка радянського академіка Б. Рыбакова стосовно авторства київського боярина Петра Бориславича⁴¹. Принагідно зауважимо, що версія про

³⁸ Його ж. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». Київ, 2008.

³⁹ Там само. С. 74–76.

⁴⁰ Там само. С. 166.

⁴¹ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. Москва : Наука, 1971; Его же. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». Москва : Наука, 1972.

імовірність написання відомої героїчної поеми середньовічної Русі якимсь галичанином з'явилася ще ХІХ ст.

У науковій спадщині О. Прицака не бракувало розвідок, присвячених окремим значним історичним пам'яткам. Прикладом ретельного аналізу таких виняткових джерел є контрверсійна праця академіка, присвячена найстарішому писемному єврейському документу з Києва. В опублікованій академіком та його співавтором, чиказьким професором Н. Голбом книжці цей лист датований початком Х ст.⁴² Академік у написаній ним частині праці розглянув імена осіб, котрі підписали лист, використання назви Київ, свідчення місцевої топоніміки, запропонувавши власну етимологію таких назв, як «Угорське», «Копирів кінець», «Жидівські ворота», «Пасинча бесіда» тощо. Посилався він також на відомі йому дані археології. Сукупний аналіз такого комплексу джерел привів науковця до висновків, що і досі вважаються неоднозначними. Багато хто з поважних науковців не погоджується з ними, насамперед із запропонованим розшифруванням загадкової рунічної позначки на листі київської єврейської громади. Визнання її як тюркомовного запису хозарського урядовця «Я читав», тобто засвідчення приватноправового акту, ставало вагомим аргументом до виділення академіком хозарського періоду в історії Києва⁴³.

Другу частину цієї книжки було присвячено «хазарському листуванню» між Газдаем ібн Шапрутом із Кордови, який посів високий пост при дворі халіфа, хозарським царем Іосифом, анонімним євреєм з Хозарії, а також іншим пов'язаним листам середини Х ст. Багато хто з істориків уважали цю епістолярію (т. зв. Кембриджський документ) пізнішим фальсифікатом. Прицак провів термінологічний, лінгвістичний та географічний аналіз його тексту, вперше оприлюдненого С. Шлехтером 1912 р. Історик подавав своє прочитання спірних місць і помилок у географічних назвах, пояснюючи їх так: «Они были сделаны как при переписи иностранных наименований из одной системы письма в другую, так и при копировании еврейского текста. Эта специфическая история записи сохранившегося документа Шехтера указывает на его древность и подлинность»⁴⁴.

⁴² Golb N., Pritsak O. Khasarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca ; London, 1982; рос. переклад: Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. Москва, Иерусалим, 1997.

⁴³ Там само. С. 36–82.

⁴⁴ Там само. С. 156.

Слід підкреслити, що для аналізу інформації стосовно військового конфлікту X ст. між Хозарією й Руссю, його учасників науковець залучив також широке коло творів тогочасних і пізніших арабських, перських, візантійських істориків та географів.

Поза увагою О. Пріцака не залишилися також інші значущі для історії України пам'ятки пізнішої доби. Так, він торкнувся «Історії Русів», яку вважав колективним твором одного з патріотичних таємних гуртків українського дворянства, офіцерів, колишніх петербурзьких державних діячів українського походження, що постав у 1815–1824 роках. Вона мала глибокий вплив на творчість Тараса Шевченка. Академік писав: «“Історія русов” – це насамперед політичний трактат, у якому подаються історико-юридичні засади про необхідність автономії Малоросії, тобто України, як державної одиниці. Свої відомості про історію України Тарас Шевченко черпав головно із цього твору. Таким чином, він перейняв естафету глухівських військових канцеляристів через посередництво дворянського просвітництва»⁴⁵.

Джерелам другої половини XVII–XVIII ст. було присвячено кілька інших розвідок академіка. Так, він докладно проаналізував дипломатичні відносини гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького з Високою Портою 1648–1657 років. Пріцак зауважив, що джерела такої тематики є надзвичайно цінними, адже «є відправним пунктом для розуміння причин успіху українського повстання пізньої весни 1648 р.». Він пошкодував, що автентичні документи було знищено частими пожежами у Стамбулі, погромом Батурина 1708 р. Але це не завадило академікові побудувати своє дослідження на турецьких і кримських наративних джерелах середини XVII ст. та пізнішого часу (твори Наїмі, Челебі, Сенаї та ін.), долучивши до них свідчення деяких московських й українських сучасників. Унаслідок цього Пріцак упевнено говорив про українсько-турецький союз 1648 р., який тривав недовго, але спричинився успіху козацького повстання⁴⁶.

Так само повз увагу академіка не пройшли джерела, що розкривали відносини гетьмана в екзилі Пилипа Орлика з турецьким султаном на початку XVIII ст. У розвідці про їхні угоди було видруковано

⁴⁵ Пріцак О. Доба військових канцеляристів. *Київська старовина*. 1993. № 4. С. 66.

⁴⁶ Його ж. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. *Український археографічний щорічник*. 1993. Вип. 2. С. 177–192.

виявлені тексти у перекладі з латини (дрезденський архів) та французької мови (французький архів)⁴⁷. Прискіпливий текстологічний аналіз історика, що спирався на досконале знання турецької мови, особливостей османського діловодства, призвів до таких висновків: латинський документ березня 1712 р. був типу «наме», тобто наданням «групового привілею», а французький від грудня 1711 р. – типу «нісан», який говорив про надання протекції. У ранішому йшлося про всю територію України, у другому – лише про Правобережну. Порівняння обох договорів свідчило про зміну курсу Високої Порти. В березні 1712 р. з огляду на звільнення Азову і руйнацію дніпровських фортець московською стороною турецька дипломатія послабила свій тиск на неї. Очевидно, що українське питання відіграло у таких дипломатичних комбінаціях велику роль. Прицак стверджував: «Кожен з цих договорів віддзеркалював свою унікальну міжнародну політичну ситуацію, а відкриття факту видання турецьким султаном протягом чверті року тих двох, в основному суперечливих між собою грамот, для тої ж самої української договірної сторони – є цікавим і важливим причинком до розуміння цього етапу нашої історії та дипломатії Північної війни». Разом з тим, як справжній джерелознавець, він не зупинився на тому і сформулював кілька суттєвих професійних питань щодо походження цих договорів: чому перший документ, анульований наступним, не зберігся в Орлика, який дбав про свій архів; чому саме цей текст потрапив до французького двору вже у травні 1712 р.; чому в турецькому архіві збереглася копія першої грамоти, а друга – ні, хоча офіційний султанський історіограф Ахмеда III у своєму творі згадав лише її? Такий обсяг запитань учергове засвідчує невтомну працю дослідника з аналізу джерел. Навіть оприлюднюючи свої розвідки з докладною архівною історією таких документів, він не припиняв розпитувати їх як важливих свідків.

«Пакти і Конституція», укладена між цим гетьманом і Військом Запорозьким у квітні 1710 р. як надзвичайне цінне джерело, також перебувала в центрі наукових зацікавлень Прицака. Він вів мову про історичне і юридичне значення цього акту. Підкреслюючи його генетичне походження від *Pacta Conventa* Речі Посполитої, тобто договору між шляхтою і новообраним монархом цієї держави,

⁴⁷ Його ж. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? *Український археографічний щорічник*. 1992. Вип. 1. С. 307–320.

академік зазначив, що прийнятий у Бендерах акт мав ознаки справжньої конституції (універсалізм, обов'язковість для наступників Орлика тощо). Вагомим спостереженням академіка стала констатація участі в підготовці тексту конституції не лише діячів еміграції (мазепинців), а й тих представників козацької еліти, котрі залишилися в Гетьманщині. Це доводилося дослідженням архівної історії латиномовного примірника Конституції Орлика. Той походив з архіву Генеральної військової канцелярії у Глухові. Писар М. Ханенко зберіг його копію в своєму фамільному архіві, звідки вона потрапила до Й. Бодяньського і була опублікована останнім 1847 р. У статті академіка поданий текстологічний аналіз акта, у додатку вміщено ксерокопію конституції староукраїнською мовою з фондів Російського державного архіву давніх актів (РГАДА)⁴⁸. Ця коротка розвідка засвідчує високий фах Прицака як джерелознавця. Він прослідкував повну історію виявлення і публікації текстів цього акта, особисто перевіряв інформацію І. Борщака про зберігання одного з примірників конституції з власноручними примітками Орлика в архіві маєтку Шато Дінтевіль. Академік засвідчив, що серед наявної там «Орликіани» такого джерела нині немає.

Отже, маємо всі підстави вважати академіка О. Прицака одним з найяскравіших джерелознавців ХХ – початку ХХІ ст. Уся його творча спадщина базується на міцному джерельному підмурку. Основою практично кожної його праці, незалежно від формату – від окремої статті до 1000-сторінкової монографії – були історичні джерела, наново прочитані, ретельно проаналізовані, скомпоновані, досліджені в усій сукупності. Вчений, не вагаючись, брався за аналіз все нових і нових джерел, спираючись на свою високу мовну, джерелознавчу, палеографічну, історичну кваліфікацію. Засади-чим принципом його було аналізувати весь джерельний комплекс, мовою оригіналу, виходячи з історичного контексту, ідеологічної, культурної, побутової ситуації конкретної епохи. Він заповідав шукати в джерелах лише ту інформацію, що містилася і могла міститися там насправді, а не вимагати від них невластивих джерелу відомостей. А найголовніше – виходити з необхідності розуміння циклічності, а не лінійності історичного процесу, вміти виявляти замасковану або/і неусвідомлену історичну пам'ять у джерелах давніх століть.

⁴⁸ Pritsak O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710). *Harvard Ukrainian Studies*. 1998. Vol. XXII. P. 471–496.

У зв'язку з джерелознавством варто бодай коротко позначити також місце археографії в творчій спадщині О. Прицака. Практично всі його історичні праці великого об'єму, насамперед *Orus magnum* – «Походження Русі», а разом з тим і малоформатні розвідки – супроводжуються публікацією відповідних джерел. Прицак просто не уявляв собі оприлюднення результатів свого дослідження без наведення текстів історичних джерел, переважно – мовою оригіналу, та у перекладі (українському, англійському). З суто професійного археографічного погляду такі публікації було здійснено взірцево, без огляду на те, де було вміщено джерела – в самому тексті або окремо у додатках.

Проте не тільки тим уславився академік у царині археографії. Йому належить велика честь формулювання і початку здійснення так зв. «Гарвардського проекту тисячоліття» – публікації корпусу української творчості від самих її початків до кінця XVIII ст. («Енеїда» І. Котляревського). Таку «Гарвардську бібліотеку давньої української літератури» було заплановано у 150 томах у трьох серіях: факсиміле оригіналу, англійський переклад та український текст. Очевидно, що такий монументальний археографічний проєкт був надзвичайно амбітним, вимагав великих наукових зусиль, значного фінансування. Цілком зрозуміло, що він і не був закінченим ані за життя Прицака, ані зараз. Але на карб академіка варто записати саме формулювання такого величного археографічного завдання. Вочевидь, нам нині бракує людей такого масштабу, здатних на подібні надзусилля у науковій сфері.